

Forfatter: Heiberg, Johanne Luise

Titel: Indledning, Varianter og Oplysninger, Registre

Citation: Heiberg, Johanne Luise: "Indledning, Varianter og Oplysninger, Registre", i Heiberg, Johanne Luise: *Indledning, Varianter og Oplysninger, Registre*, udg. af AAGE FRIIS ; ELISABETH HUDE ; ROBERT NEIIENDAM ; JUST RAHBEK , 1944, s. 7. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-heibfr08val-shoot-idm140470734841200.pdf> (tilgået 20. april 2024)

Anvendt udgave: Indledning, Varianter og Oplysninger, Registre

I

"ET LIV'S TILBLIVELSE"

IKKE i den Tanke at skrive mit Levnedsløb til Interesse for Andre, men for at adspredde mit Sind fra en stille og nagende Smerte og derved drage mine Tanker bort fra denne, begynder jeg i denne Aften at nedskrive mit Livs Erindringer, idet jeg haaber ved at gaa tilbage i den forbigangne Tid da at glemme den nærværende." Med disse Ord begyndte Fru Heiberg den 17. Februar 1855 at nedskrive sit Erindringsværk I).

Andre direkte, samtidige Oplysninger om Tidspunktet for og Motiverne til Erindringerens Paabegyndelse foreligger ikke. Senere, da Fru Heiberg i 1870-erne skrev om denne Periode af sit Liv og omtalte "Værket"s Paabegyndelse, havde hun 1850ernes Begivenheder paa saa lang Afstand, at man ikke kan godtage hendes Meddelelser derom 2) uden Forbehold. Allerede det, at hun i 1870erne ikke var paa det rene med, om det var i 1855 eller 1856, hun begyndte Nedskrivningen, tyder paa, at hun ikke mere huskede Tidsomstændighederne. Hun havde nu med Lidenskab koncentreret sig om Forsvaret af Heiberg i hans Strid med Skuespillerne, og dette kan ubevidst have paavirket ogsaa hendes Omtale af Motiverne til, at hun var begyndt at skrive. Der kan dog vel, alt taget i Betragtning, næppe være Tvivl om, at Teaterstriden var Baggrunden for, at hun vendte sig fra Nutiden for at sysselsætte sig med sit tidligere Levnedsløb. Først i Begyndelsen af 1855 traadte hin Strid ind i en afgørende og højst oprivende Fase 3); Høedt nægtede at medvirke i "Hamlet", hvad den 19. Januar 1855 fremkaldte den Demonstration af Michael Wiehe, der medførte, at Heiberg idømte ham en disciplinær Bøde. Wiehe protesterede og indankede Sagen for Kultusministeren, som lod Bøden bortfalde, men iøvrigt gav Heiberg Medhold. Ministeriets Afgørelse blev 15. Februar meddelt Wiehe i en Skrivelse fra Heiberg, ledsaget af nogle meget skarpe Bemærkninger. Efter Bødesagen og blodigt saarende Ytringer fra saavel Wiehes som Heibergs Side maatte enhver personlig Berøring mellem Wiehe og Ægteparret * * * 8 Heiberg være ophørt 1). Maaske netop foranlediget heraf paabegyndte Fru Heiberg om Aftenen den 17. Februar sine Erindringer. Hun var forlængst haardt tyngt af den aarelange Teaterstrid, og Bruddet med Wiehe har vel bevirket, at hun nu helt tabte Lysten til at virke ved det Teater, som hun endnu i Sommeren 1854 betegnede som et Hjem 2). Hvor nær dette Brud gik hende, er der talrige Vidnesbyrd om i hendes Breve til Heiberg fra Marienbad i Sommeren 1855 3) saavel som i den senere Brevveksling med Krieger 4). Stærkest fremtræder det maaske i det Erindringsværk, som fra nu af, om end med Afbrydelser, kom til at sysselsætte hende Resten af hendes Dage, og hvis Indhold i aldeles overvejende Grad omhandler de Afsnit af hendes Liv, der laa forud for Afslutningen af det lykkelige Teaterliv.

Det var i en Periode, da der lagdes stærkt Beslag paa Fru Heibergs Kræfted ved Teatret 5), at hun begyndte at nedskrive ikke tilfældige, spredte Minder fra svundne Dage, men en *Selvbiografi*. Selv om Fru Heiberg siger, at det var for at adspredde sit Sind, at hun tog fat paa dette Arbejde, er det dog rimeligt, at hun fra første Færd havde en bestemt Hensigt dermed, og dette bekræftes ved, at hun, som Originalmanuskriptet viser, gik til Arbejdet uden i mindste Maade at famle eller vakle ved dets Anlæg og Valget af dets Indhold 6).

De oprindelige Overskrifter til Værkets første Afsnit, "Barndommen" og "Ungdommen" 7) synes hentede fra Biskop J. P. Mynsters efterladte, i 1854 udkomne "Meddelelser om mit Levnet", og det er rimeligt, at dette Værk af en Personlighed, hvis religiøse Livssyn Fru Heiberg delte, med dets uforbeholdne Skildring af Livsvilkaar og personlig Udvikling var hendes Forbillede 8). Men Fru Heiberg vilde ikke blot klarlægge sin egen Livshistorie; hun vilde samtidig rejse et Æresminde for Heiberg. I Skildringen af sit Liv og sin Kunst vilde hun udtrykke sin dybe Hengivenhed og Taknemlighed for Ægtefællen, Følelser, som hun ogsaa tydelig lod fremtræde i de Breve hun skrev til Heiberg fra Marienbad i Somrene 1854 og 1855 9), altsaa Aaret før og Aaret efter Erindringsværkets Paabegyndelse. Netop nu under den bitre Teaterstrid har * * * * * 9 hun følt Trang til i disse Erindringer at vise Heiberg, hvor meget hun skyldte ham, og hvor meget deres Ægteskab havde betydet for hende. Hun har vel syntes, at det var den bedste Støtte, hun kunde yde ham.

I Marienbadbrevene fremtræder tydeligt en Ængstelse for, at Heiberg skulde glide fra hende, og Arbejdet med Erindringerne blev vel ogsaa et Led i hendes Kamp for at fastholde ham og knytte de løsnede Baand fastere 1). Det har i den Forbindelse Interesse at erindre, hvad A. D. Jørgensen efter Fru Heibergs Død en Gang skrev til Carl Ploug ved Omtalen af netop denne Periode af Fru Heibergs Liv: "Det værste var, at hun så, at H[ei]berg] ligesom gled fra hende under trykket af denne situation [*dolgoe O* Teaterstriden], tidligere overvundne svagheder kom op i ham uden, at hun formåede at neutralisere dem. Dette er i alle tilfælde mit indtryk af alt, hvad der foreligger; selv talte hun ikke herom" 2).

Disse Hovedsynspunkter præger hele Selvbiografien, men iøvrigt er de forskellige Dele af denne, affattede som de blev til højst forskellige Tider, ganske som mange af de Tilføjelser og Rettelser, der efterhaanden kom til under Arbejdet, selvfølgelig paavirket af Fru Heibergs skiftende Sjælstilstande og Stemninger. Ikke mindst af denne Grund er det en nødvendig Forudsætning for fuldt at forstaa

Erindringsværket at vinde det nøjest mulige Kendskab til dets Tilblivelseshistorie. Vi giver her nogle sammenfattende Oplysninger derom.

Efter at være begyndt paa I Del (IA 3) nedskrev Fru Heiberg, efter hvad hun senere oplyste, med utrolig Hurtighed Skildringen af Barndomstiden og den første Ungdomsperiode. Det drejer sig vel om Originalmanuskriptets "Første Afsnit", der benævnes "Barndommen", sluttende med Skildringen af "Elverhøi's Opførelse i November 1828 4). Da dette Afsnit var færdigt, gik hun en Aften ind til Fru Gyllembourg, som i sin sidste Sygdomsperiode indtil Sengetid havde sit Leje redt paa Sofaen, og Fru Heiberg læste det, hun havde skrevet, op for den gamle Dame. Det maa antagelig være sket først i 1856 5). Fru Gyllembourg blev stærkt optaget af, hvad hun hørte. "Saa meget dig angaaende, der hidtil har været mig en Gaade," sagde hun, "er mig nu tydeligt og klart. Du maa fortsætte, endelig fortsætte, og læse Mere for mig, alt som det bliver færdigt." Ogsaa Heiberg, som heller ikke forud skal have vidst det mindste om dette Værk 6), fik det nu at høre, og ogsaa han blev stærkt *-*-*-* 10 grebet deraf; især gjorde Skildringen af de gruopvækkende Forhold i Barndomshjemmet et stærkt Indtryk paa ham 1). Fru Heiberg fik derved Mod til at fortsætte, og Arbejdet synes at være skredet hurtigt fremad i den følgende Tid. Af Tidsmærker kan anføres, at Skildringen af Opholdet i det Wexschallske Hjem maa være skrevet før Anna Nielsens Død 20. Juli 1856 2). Forlovelsen med Heiberg og Brylluppet i Slangerup maa ligeledes være beskrevet i 1856, Sølvbryllupsaaret, hvad der fremgaar af Varianten til Side 144, Linie 33. Kapitlet om Sommeropholdet i Hirschholm er formentlig fra 1857, da det i Linie 12 paa Side 154 siges, at Bekendtskabet med Hertz er 25 Aar gammelt, og det vides, at det var 9. April 1832, han for første Gang indfandt sig i det Heibergske Hjem 3). Skildringen af Afskedsfesten for Tscherning maa være fra 1857 og yngre end 13. Maj i nævnte Aar, idet Andræ indtil dette Tidspunkt var Konseilspræsident, ikke blot Finansminister 4). Pariserrejsen er fra 1858 5), og som det efterfølgende viser, fra Begyndelsen af Aaret; Partiet om "Mulatten" (I, 250 ff.) angives nemlig ogsaa at være skrevet i 1858, kort før Fru Heiberg fik Besøg af H. C. Andersen, et Besøg, der maa have fundet Sted i Tiden Marts-Juni nævnte Aar 6). Ogsaa Kapitlet "Bakkehuset" kan antages at være i hvert Fald paabegyndt i 1858, idet Stykket om Clara Schumann blev til 16 Aar efter, at Fru Heiberg modtog Blomster fra hende 15. April 1842 7). Den senere Del af Bakkehuskapitlet og Resten af I. Del er formentlig fra den Periode, da Fru Heiberg ikke virkede ved Teatret (3. Marts 1858-5. Oktober 1859) sandsynligvis fra Begyndelsen af 1859 8).

Da Fru Heiberg ofte er unøjagtig med Tidsangivelser, er Grundlaget for det foran anførte ikke i alle Tilfælde helt sikkert, men de angivne Tidspunkter for Affattelsen af I. Del stemmer godt overens og angiver ca. 70 Tryksider (af Størrelse som 4. Udgaves Tekst) som det, der gennemsnitligt naas i et Aar: i Ledighedsaaret 1858 har hun antageligt skrevet noget mere, i 1859 noget mindre.

Fru Heiberg synes ikke at have gennemrettet Originalmanuskriptet til I. Del (IA) mere end een Gang; man ser aldrig Rettelser i Rettelser, og ej heller nogen fremmed Haand, hverken Fru Gyllembourgs eller Heibergs. Hun *-*-*-* 11 er begyndt at rette med Blyant, er derefter gaaet over til at bruge blaåt Blæk 1) og har rettet det allersidste Parti med stærkt sort Blæk; dog har hun vistnok lejlighedsvis paa sildigt Tidspunkt gjort Indskud med blaåt Blæk. Gennemsynets Rettelser og Tilføjelser, der ikke er særlig mange og ikke ændrer manuskriptets Karakter, men i Hovedsagen bestaar i supplerende Oplysninger, skilles herved skarpt ud fra det oprindelige Manuskript, men det synes umuligt nærmere at tidsfæste Rettelserne; de er antageligt foretaget i sidste Del af 1859 og i 1860. En lang Tilføjelse om Opfattelsen af Lady Teazles Rolle 2) er vel fremkaldt af den fornyede Beskæftigelse med denne i Efteraaret 1859 3). Da Fru Heiberg maa have benyttet de Breve, hun havde bevaret, for at foretage en Del af Tilføjelserne, synes Arbejdet at være foretaget hjemme paa Søkvæsthuset og antageligt inden Heibergs Død 25. August 1860. Hun blev nemlig paa Bonderup til 8. Oktober s. A., og det Blæk hun benyttede der, er ganske afbleget 4) og ligner intet i IA. Enkelte Ændringer med sort og blaåt Blæk synes dog efter Indholdet at dømme at være fra Tiden efter Heibergs Død 5); de er maaske foretaget kort efter Hjemkomsten fra Bonderup, men allerede i Tiden mellem 21. November og 5. December 1860 har Fru Heiberg overladt sin Veninde Frk. Sille Beyer IA til Afskrift, og der har da ikke været Tid til vidtløftlige Arbejder med denne Sag forinden. Derimod kan hun have eftersendt et og andet Tillæg, hvad Breve fra hende til Frk. Beyer antyder 6).

Sille Beyer fungerede omkring denne Tid som Sekretær ved Fru Heibergs Brevkoncepter 7), og hendes Afskrivning har tilsigtet at faa de ortografiske Fejl rettet. Hun har dog øjensynligt ogsaa haft den Opgave at rette andre formelle sproglige Mangler. Hendes Afskrift blev færdig i Begyndelsen af 1861; i April kan hun ikke mere skrive ordentligt paa Grund af en Lammelse, og 10. September samme Aar døde hun.

3. Juni 1861 overlod Fru Heiberg Vennen Geheimeraad Krieger 8) Sille Beyers Afskrift til Gennemlæsning, og fra nu af giver hendes Brevveksling med Krieger jævnlige Oplysninger om den videre Skæbne af "Værket", som det i Brevene benævnes. Den nævnte Dag skriver hun 9): "Naar De veed, som jeg engang har sagt Dem, at det bestandig har været min bestemte Tanke, at Ingen medens jeg var ilive skulde læse, hvad jeg saa frit og uforbeholdent *-*-*-* 12 har nedskrevet om mit Liv, da vil De forstaae min Sky for nu at overlevere dette til Gennemlæsning; paa den anden Side veed jeg, at det, efter al Sandsynlighed, umuligt kunde benyttes ganske som det er, uden at en kjærlig Haand udsletter og tilføier hist og her. Jeg maa jo altsaa være taknemmelig for at have fundet en saadan Haand, og jeg er det. Læs det altsaa, helst saa strengt, som Deres Venskab for mig tillader det. De veed, at jeg paa dette Punkt ikke vil være ømfindtlig. Om jeg skulde tabe eller vinde i Deres Øine, efter denne Læsning, vil jeg ikke fortryde at have viist Dem, saa

godt jeg har kunnet, Gangen i mit Livs Historie, thi jeg veed og troer, at jeg lægger det for en trofast Vens Øine." Af dette Brev synes det at fremgaa, at Krieger ikke blot har bedt om at maatte læse Manuskriptet, men ogsaa har tilbudt at foretage et kritisk Gennemsyn deraf med en fremtidig Udgivelse for Øje. Det stærke Indtryk, Læsningen gjorde paa ham, ser man af en Billet, hun skrev til Fru Heiberg 5. Juni 1) efter at have læst Manuskriptet hele den foregaaende Aften og Nat: "Det er Morgen; Timerne ere forsvundne; jeg ved ikke, hvorledes. Jeg kan ikke gaae i Seng uden at sige et Ord til Dem, men hvilket? Lad det være dette: De er et velsignet, sanddru Menneske! Behøver jeg at sige Dem, at hvad der har rørt mig mest, er d. 3. Novbr. 1830?" 2)
Deres taknemmelige
Fr. Krieger."

løvrigt ses det ikke af Brevene, hvad Krieger paa dette Tidspunkt har gjort med eller udtalt om Værket. Efter Sille Beyers Afskrift at dømmes har han ikke foretaget nogen systematisk Gennemretning, skønt han har haft Manuskriptet ret længe. Det sandsynlige er vel, at han har regnet med, at Udgivelse laa saa langt ude i Fremtiden, at en Bearbejdelse ikke var fornøden nu. Da Fru Heiberg i 1862 udtalte Ønsket om, at Biskop Martensen, som ogsaa var blevet Medvider, skulde gennemgaa Manuskriptet, synes Krieger at have fraraadet dette 3).

Den paatænkte Læsning af I. Del med Martensen blev der foreløbigt næppe noget af, og Manuskriptet til I. Del har antageligt hvilet i en Aarrække, maaske lige til 1876, da Martensens Gennemgang virkelig fandt Sted, paa et Tidspunkt, hvor en Udgivelse af Dele af Værket var kommet paa Tale 4). Denne Gennemgang er Baggrunden for et indgaaende Gennemsyn af Manuskriptet, som maa være foregaaet inden Udgangen af 1878, idet Rettelserne kendetegnes ved en violet Blæktype, som Fru Heiberg anvendte i, hvad hun skrev i Tiden mellem Foraaret 1876 og Julen 1878; sandsynligvis foregik Arbejdet i sidste Del af 1878. Talrige Overstregninger viser, hvorledes Manuskriptet nu forkortedes, og Udtalelser om Enkelt personer mildnedes i mange Tilfælde. Fremdeles forsynedes Manuskriptet med en foreløbig Inddeling i Kapitler med ^{* * *} 13 tilhørende Overskrifter, ofte med Mottoer 1). Flere Tillæg, der er kommet til i denne Tid, ses at være afskrevet af Fru Heibergs Veninde 2) Frk. Engelline Verdelin.

Efter at Geheimeraad Andræ havde læst Manuskriptet omkring Begyndelsen af 1880, er det antageligt atter blevet lagt tilside, medens Fru Heiberg arbejdede med Bogen om Heibergs Forældre indtil 1882. I Foraaret 1882 ses Krieger at have gjort Notater i Sille Beyers Afskrift, bl. a. for at skabe mere kronologisk Orden i Stoffet 3), Notater til hvilke der skulde tages Hensyn ved "Afskrivningen" 4). Han maa her have tænkt paa den delvise Afskrift af I. Del, som blev foretaget af Anna Heiberg, Fru Heibergs yngste Adoptivdatter. Det skete formentlig ikke længe efter, i hvert Fald inden Skolebestyrer A.G.Ø. Hauch i 1885 modtog denne Del: IC (bestaaende af Dele af Sille Beyers Afskrift suppleret med Anna Heibergs 5)) til Gennemsyn. I Foraaret 1888 forsynedes IC med en fuldstændig Inddeling i Kapitler 6), og efter A. D. Jørgensens Redaktion blev det Trykmanuskript.

Originalmanuskriptet til II. Del (IIA) blev i det væsentlige til i Tiden mellem Efteraaret 1864 og Foraaret 1867. I de første Aar efter Heibergs Død var Værket ikke blevet fortsat. Fru Heiberg var 1860 til 1862 meget optaget af Udgaven af Heibergs samlede Skrifter og af det Udvalg af Breve fra og til J. L. Heiberg, der udkom i 1862 7). Hun virkede endnu ved Teatret og havde i Foraaret 1861 modtaget de tre Plejebørn, som hun snart efter adopterede. Der var saaledes fuldt op at gøre, og 10. Juli 1861 skrev hun til Krieger 8), at det rimeligvis vilde være længe, før hun atter tog fat paa Beskrivelsen af sit Levned.

Naar Fru Heiberg i 1864 igen begyndte at skrive, sættes det naturligt i Forbindelse med hendes Tilbagetræden fra Teatret i August 9). Som fjernere Baggrund kan nævnes, at V. Bind af Overskous Teaterhistorie, omhandlende ^{* * * * *} 14 Tiden 1829-49, var udkommet i Marts samme Aar. Ifølge en senere Tilføjelse af hende selv i Marginen paa en af de første Sider i IIA 1) begyndte hun 3. August 1864; men man maa dog betvivle, at Fru Heibergs Dato er rigtig. Som anført i Varianterne 2) taler Sandsynligheden for, at de oprindelige første Sider i Manuskriptet til II. Del var Udkastet til Kapitlet om Michael Wiehe, hvilket maa være skrevet efter hans Død 31. Oktober 1864. Fortalen, som indleder II. Del, er antageligt skrevet senere end det nærmest følgende, men inden Udgangen af 1864 3). Meget tyder paa, at naar Fru Heiberg nu efter fem Aars Standsning atter fordybede sig i sit Levned, var det under den Stemning af Vemod, som Wiehes Død havde fremkaldt. Hvor stærkt hans Bortgang føltes, ses af hendes Breve til Krieger, af Notater ud for hans Dødsdag i hendes Almanakker fra 1864 og følgende Aar og endelig af Skildringen af hans Sygdom og Død i Livserindringerens sidste Del, nedskrevet i Slutningen af 1870erne 4).

Arbejdet med II. Del synes at have optaget Fru Heiberg meget i de sidste Maaneder af 1864; et Brev til Krieger fra Nytaarstid 1865 viser, at hun da allerede var naaet til Kapitlet om "Kong René's Datter", altsaa til ca. Side 75. I det oprindelige Manuskript var Omfanget dog noget mindre, da flere af de trykte Partier, som det vil ses af Varianterne, er senere Indskud. "Toget til Hveen 1846" var saa godt som afsluttet ved Begyndelsen af Januar 1866 5), hvilket vil sige, at Fru Heiberg nu var naaet til ca. Side 126. Hun har da formentlig i 1865 skrevet mindre end i det foregaaende Aars sidste Maaneder, og i 1866 var hun øjensynlig ved helt at tabe Lysten til at arbejde videre dermed. 7. August skrev hun til Krieger: "Værket har jeg taget frem og seet lidt paa det og atter lagt det hen. Jeg faaer vist ikke Lyst til at fortsætte det, før De læser et

eller andet Parti for mig af det, der alt er færdigt; meer end eengang har dette hjulpet mig til atter at tage fat 6)." Til Martensen, som ogsaa bad hende om at fortsætte, sagde hun, at uden Kriegers Bistand og Opmuntring havde hun for længe siden standset med det hele 7). - 18. Marts 1867 var Fru Heiberg naaet til ca. Side 186 og var altsaa, umiddelbart før hun paa Opfordring igen indtraadte i Virksomhed ved Teatret, nu som Sceneinstruktrice, i det væsentlige færdig med Tiden indtil Heibergs Overtagelse af Teatrets Ledelse i 1849. Slutningen af IIA er dog først skrevet senere 8).

Efter et Gennemsyn ved Krieger ca. 1868/69, hvorunder bl. a. Wiehekapitlet er kommet paa dets endelige Plads 9), har Krieger afskrevet IIA. Færdig ^{*****} 15 synes denne Afskrift (IIB) at være blevet i Forsommeren 1870. Det maa være dette Arbejde, han omtaler i et Brev til Fru Heiberg af 26. Juni s. A. 1): "Jeg er i disse Dage i Slutningen af det berømte Manuskript for 1848-1849. Jeg har et Par Spørgsmaal til Deres Hukommelse i den Anledning, som jeg ved Leilighed vil komme frem [med], fordi Deres Beretning ikke ganske stemmer med Overskou, ligeledes et Spørgsmaal, om Casino's Aabning i den Vinter ikke burde være omtalt, da altsaa Konkurrencen indtraadte ved Siden af Rigsdagsindflydelsen." Gennem dette Brev skimter man Formen for Kriegers Samarbejde med Fru Heiberg, en Arbejdsmaade som bekræftes ved lagttagelse af Manuskripterne. Krieger skriver af uden at rette væsentligt andet end de ortografiske og andre rent formelle Fejl. Først senere ændres Realiteter med Fru Heibergs Sanktion, ofte saaledes at Fru Heiberg fører Rettelsen ind i det ene af de to Manuskripter, Krieger i det andet.

Det var dog først, efter at Martensen havde læst IIB i Efteraaret 1876, at denne Del, vistnok i sidste Halvdel af 1878, undergik en systematisk Gennemretning, øjensynligt svarende til den, I. Del paa samme Tid blev underkastet. De faa, ret tilfældige Kapiteloverskrifter suppleredes nu med et større Antal, og en Række Tillæg til IIB blev afskrevet af Frk. Verdellin, vistnok i 1880 2).

Efter at Andræ havde læst Manuskriptet i 1880 og Hauch omkr. Slutningen af 1885, foretog Fru Heiberg saa sent som 5. April 1887 enkelte Rettelser 3), hvorefter hele denne anden Del blev afskrevet af Anna Heiberg. Denne Afskrift (IIC) maa have foreligget til Brug ved Gennemgangen med A. D. Jørgensen og Krieger i Fru Heibergs Hjem 1888, idet A. D. Jørgensens Rettelser, der delvis foretoges ved denne Lejlighed, alle findes heri. Fremdeles blev der med Henvisning til Sidetallene i IIC skabt en fuldstændig Inddeling i Kapitler 4), og IIC blev efter A. D. Jørgensens Slutredaktion Trykmanuskript.

I Slutningen af 1860'erne, efter at Fru Heiberg i det væsentlige havde tilendebragt Originalmanuskriptet til II. Del, forfattede hun Afhandlingen "Er Skuespilkunsten en moralsk berettiget Kunst?", som senere anbragtes i sidste Del (III. Bd. 152-182). I Indledningen til denne Afhandling staar der: "Jeg nedskrev Tid efter anden i de følgende Aar [efter Afskeden i 1864] mine Betragtninger herom, saaledes som jeg nu her vil meddele dem" 5). Den første Redaktion, der brudstykkevis er bevaret 6), kan dog tidligst være paabegyndt ^{*****} 16 i September 1867 1) og er vistnok blevet færdig i første Halvdel af 1868; det maa være denne, Fru Heiberg sigter til i et udateret Brev til Krieger 2), hvor hun siger, at hun paa hans Ønske lader ham læse "dette ufuldstændige Udkast. Ved selv at gjennemlæse det gruer jeg over de mange Feil, det indeholder, saavel i Form som i Stof. Da jeg idelig er blevet afbrudt, naar jeg sad og skrev, seer jeg, at jeg ofte har gjentaget, hvad alt var udtalt, at det bevæger sig frem og tilbage uden en Ordning af, hvad der bør komme først, hvad sidst. Ofte tales der i første Person istedetfor i anden, men alt dette kan jeg nu ikke faae Tid til at rette. De, min kjære, trofaste Ven, er jo i mange Aar vant til at læse mine skammelige Runer og vil vel med Deres store Øvelse heri komme nogenlunde ud af Meningen. Det Hele er nedskrevet, fordi det plagede mig 3), og der er altid det vundet ved et saadant Forhold, at man seer, at den Steen, man troede at kunne løfte, maa man lade ligge". Det var formentlig, efter at Krieger havde læst dette Manuskript, Fru Heiberg fra sit Sommerophold i Norge 11. Juli 1868 skrev 4): "Tak, fordi De med Opmærksomhed har kjæmpet Dem igjennem mit kluddervorne Manuskript. Naar jeg mundtlig taler med Dem, glæder jeg mig til at høre Deres Dom herom, thi De slipper ikke fra mig med at holde Dem selv for "uværdig" hertil. Kan Mænd, som De, ikke finde noget deri, som er for Alle, da duer det Hele ikke, og det er jeg meget tilbøielig til at tro. Gud hjælpe de Udtalelser, som ene kan forstaaes af Kunstnere, uagtet det jo især var dem, der skulde drage Nytte af den Erfaring, hvorpaa den hele Udtalelse beroer, men Dommen over disse Bemærkninger maa de høre af Andre, udenfor staaende, thi at dømme er nu engang ikke deres Sag. Saadanne Udtalelser, som dem jeg heri har tilladt mig, vilde aldrig taales af Nogen, saalænge deres Forfatter fandtes blandt de Levendes Tal, men maaskee de dog fik en Vægt, naar den, der skrev dem, havde været saa beskeden at bortfjerne sig til høiere Egne. Det var derfor med en vis Undseelses-Følelse, at jeg overgav, *selv Dem*, Manuskriptet, netop fordi jeg endnu levede, og derfor bad jeg Dem om først at læse det, naar jeg var reist bort."

Efter at Krieger 23. Februar 1869 havde læst Udkastet op for Martensen 5), takkede denne i de højeste Lovord Fru Heiberg for "disse Betragtninger, der faae et saa stort og eiendommeligt Værd derved, at de tillige ere Selvbetragtninger og Confessioner". Efter hans Overbevisning "bør de nødvendigt udgives *engang* og ville have et *blivende* Værd, ikke blot i vort Fædrelands Litteratur, men i al Litteratur" 6). Samme Aar forfattede Fru Heiberg, idet hun respekterede talrige Rettelser af Krieger, en ny Version, der i ^{*****} 17 April 1870 blev afskrevet af Krieger 1). Det er vel ikke mindst denne Afhandling, Martensen havde i Tankerne, da han nogle Aar senere, under Fru Heibergs Italiensrejse, energisk opfordrede hende til at arbejde videre med Værket. "Hvorledes, kjære Veninde, gaaer det da," skrev han, "med Deres egen Selvbiographie? Saa vidt det staaer til Dem, bør De ikke forsømme at fortsætte og fuldende. Dette Værk vil

faae Betydning i tidshistorisk, i kunstnerisk og i ethisk Henseende. Gid jeg havde det, naar jeg - dersom jeg faaer Tid eller som det ogsaa kan udtrykkes, dersom min Villie og mit Talent ikke er alt for sendrægtigt og uskikket til at overvinde Hindringerne - skal til at skrive om Kunsten og Theatret. Thi heller ikke derfra vil jeg kunne afholde mig, dersom jeg overhovedet skal skrive speciel Ethik" 2). 12. December 1875, da Fru Heiberg atter var i København, skrev Krieger i sin Dagbog: "Martensen drøfter nu Spm. om Skuespilkunstens Ethik" 3). At det er med Fru Heiberg, og at Genstanden er hendes Afhandling, fremgaar af hendes Brev til Krieger nogle Dage senere 4): "Jeg har forbarmet mig over Martensens Tvivl og Uro og benaadet Skuespilkunsten med betydelige *Forbehold* ." I hvilken Retning Martensens Indflydelse er gaaet, kan man ikke direkte se af Varianterne, da ingen Rettelser i Manuskripterne kan bestemmes som hidrørende fra ham 5); men Fru Heiberg har selv gjort opmærksom paa, at det ingenlunde var hans Paavirkning i religiøs Henseende, der kastede hendes Tvivl med Hensyn til Udøvelsen af den dramatiske Kunst ind i hendes Sjæl. "Har han," skriver hun, "udøvet nogen Indflydelse herpaa, da har det snarere været ved at moderere end ved at forstærke disse mine Anskuelse" 6). Til Krieger taler hun noget senere 7) om, at Afhandlingen vel kunde "forkortes og i Udtrykkene modereres, men Ulykken er, at De ikke samstemmer med min hele Anskuelse paa dette Punkt og helst ønsker det Hele uskrevet. Forandre min hele Anskuelse paa dette Punkt kan jeg ikke, tvertimod, den styrkes Dag for Dag meer og mere. Lader Vorherre mig leve nogle Aar endnu, kan jeg jo ikke vide, om jeg da kommer bort derfra, men jeg tvivler stærkt herpaa. Jeg siger som Luther: "Her staaer jeg, Gud hjælpe mig, jeg kan ikke andet." Et lignende Standpunkt indtog hun senere, som vi skal se, overfor A. G. Ø. Hauchs Kritik. Antageligt efter dette Tidspunkt, men sikkert inden Udgangen af 1878 foretoges en ny Afskrift af Afhandlingen, denne Gang af Frk. Verdelin 8).
*****
----- 18

Ogsaa i denne Form blev den baade ved Hauch og A. D. Jørgensen Genstand for adskillige Rettelser, hvorved den afkortedes og i Udtrykkene afdæmpedes, og den fik sin endelige Overskrift: "Er Skuespilkunsten er moralsk berettiget Kunst?"

Snart efter at Fru Heiberg havde endt Originalmanuskriptet til TI. Del og til den ovenomtalte Afhandling, begyndte hun, meddeler A. D. Jørgensen 1), i Foraaret 1869 paa III. Del (IIIA), om Tiden fra 1849 til 1856 da Heiberg stod i Spidsen for Det kgl. Teater. At beskrive denne Periode, siger hun i en Indledning, der bærer Aarstallet 1869, laa hende paa Hjerte som en hellig Pligt, men hun tvivlede om sine Evner til "med Kraft at tydeliggjøre, hvilken Uret Heiberg i disse Aar var Gjenstand for" 2).

Arbejdets langsomme Fremadskriden, Omredaktionerne og de talrige Rettelser viser, hvor svært dette Arbejde faldt hende. I et Brev til Krieger 1. Juni 1869 skriver hun: "Tro nu ikke, at jeg i denne Tid sidder og er flittig med Værket; Gud hjælpe mig! Ikke et Ord herpaa er skrevet siden Deres Bortreise 3); Tiden er gaaet hen uden Forbrydelse i denne Retning. Jeg troer, jeg maatte indespærres i et eller andet mildt Fængsel for at bringe det tilende, og tidt tænker jeg paa, at alle disse Forhindringer er et Tegn paa, at det ikke skal endes. Jeg veed, hvad De vil sige. "Staa tidlig op!" men hvem kan stride mod en søvnløse Natur?" 4) - Det drejer sig her antagelig om 1. Redaktion af Sæsonen 1849/50 5), som Fru Heiberg ses senere at have gennemrettet med en grøn Blæktype, hun benyttede i sin Korrespondance i Tiden Maj 1872 til Juni 1873. Beskrivelsen af de følgende Sæsoner er vistnok først paabegyndt, efter at de tilsvarende Hefter af Overskous Teaterhistories VI. Bind var udkommet i Tiden mellem Oktober 1873 og Marts 1874 6), og efter at Fru Heiberg havde taget sin Afsked som Sceneinstruktrice i April 1874. Under Udenlandsrejsen, der begyndte i April 1874 og varede til Midten af Juni 1875, havde hun sit Materiale med. Under haard Sygdom havde hun stadig Værket i Tankerne, og hun omtaler i sine Breve til Krieger jævnligt, hvorledes det gaar. Fra Lausanne skriver hun 17. Maj 1874 7): "Jeg ligger, Gud bedre det, ***** 19 her i Sengen og læser Overskous Theaterhistorie. Ak, at denne Kalk kunde tages fra mig! Men jeg maa jo læse for siden at kunne skrive, og dog troer jeg, at jeg kommer aldrig levende fra dette Arbejde, og dog vilde jeg ønske, at det var nedskrevet, selv om det var daarligt gjort, thi saa vidste jeg, at jeg ikke kunde gjøre det, og saa fik jeg Ro for disse Tanker, som plager mig Dag og Nat." 13. Juni skriver hun, ligeledes fra Lausanne 1): "Tak for Heftet af Overskous Historie. Dette Hefte er virkelig klarere, mindre vidtløftig og mere underholdende end de foregaaende. Ved at læse dette Hefte havde jeg det Indtryk, at jeg kunde spare mig mit Arbejde at tage Heiberg i Forsvar og sætte Høedt i det rette Lys for Publikum.... Jeg skriver nu af og til paa Værket, men det gaaer kun langsomt fremad. Ved de store Pauser, jeg har gjort af og til, mærker jeg nok, at der paa flere Steder i Værket staaer Et og det Samme, da jeg jo ofte har glemt, hvad jeg tidligere skrev. En uhyre Skrubbekost maa engang til for at rense dette Kaos. Hvormegen Tid er der ikke alt gaaet tabt ved mit Ildebefindende her, der skulde have været benyttet til, dels at rense, dels at fortsætte." Af en Række Breve fra Rom i Tiden Oktober-December 1874 2) fremgaar, at Fru Heiberg lejlighedsvis arbejder med Værket, men at der ikke kommer noget ud deraf, skønt baade Krieger og Martensen ansporer dertil 3).

Ogsaa fra andet Hold kom Tilskyndelse - om end af en helt anden Art - til Fru Heiberg om at lade det blive Alvor med Fremstillingen af de syv Teateraar. I Brødrene Brandes' "Det nittende Aarhundrede" fremkom i Aprilheftet 1875 en Artikel af Edvard Brandes: "Et Vendepunkt i dansk Theaterhistorie", der behandlede Høedts Forhold ved Det kgl. Teater og indeholdt et voldsomt Angreb paa Heibergs Teaterledelse og skarp Kritik af Overskous Fremstilling. Efter at have læst den, skrev Fru Heiberg 5. April 1875 til Krieger fra Sorrent 4): "Bjørnsons, som De jo erfarede nu boer her i vor Nærhed, laante mig da Brandes' Tidsskrift, hvor den første Raket gaaer tilveiers for at vaske Høedt hvid og bane ham Vei til Theatrets Directeur. Jeg

tilstaaer, at denne Artikel, lumsk og underfundigt skrevet, har optaget mig meget." Senere i Brevet tilføjede hun: "Det piner og plager mig, at en sliq Artikel som den hos Brandes ganske skal glide ned som det rene, klare Vand", og hun sendte med samme Brev en Artikel rettet mod Høedt, der dog kun meget ændret, øjensynligt af Carl Ploug selv, tryktes i "Fædrelandet" 13. April under Titlen: "Et Spørgsmaal til Hr. E. Brandes", undertegnet "D-a." 5).

Hjemkommen i Juni 1875 tog Fru Heiberg fat paa Skrivearbejdet med stor Iver, og fortsatte i flere Aar. Om denne Periode fortæller Josepha Martensen, at naar man kom til Fru Heiberg, saa man altid det aflange firkantede *-*-*-* 20 Bord, som optog en uforholdsmæssig stor Del af hendes temmelig lille Arbejdsværelse, bedækket med Mapper og Papirer, og alt tydede paa, at hun lige havde lagt Pennen fra sig 1). - Senest i Foraaret 1876 er 1. Redaktion af de syv Sæsoner blevet færdige, da alt lige til det sidste er skrevet med sort Blæk, hvorimod Fru Heiberg, som foran omtalt, fra April 1876 og indtil Juletid 1878 ses udelukkende at have benyttet violet Blæk.

Snart efter at være kommet til Ende med denne første Bearbejdelse, maa Fru Heiberg være gaaet i Gang med den omfattende Revision af III. Del, som helt er foretaget med det violette Blæk. Af 1. Redaktion kasseredes hele 1. Sæson, og af de andre indgik kun mindre Brudstykker i den nye Bearbejdelse. Det er formentlig denne Omarbejdelse af III. Del, hvorom Fru Heiberg taler i sit Brev til Krieger fra København 14. Juli 1876: "Ja vist er jeg flittig med Værket. Det voxer og voxer og bliver vel saa tykt, at ingen gider læse den Masse tilende" 2). Omkring Udgangen af 1876 er denne nye Bearbejdelse af de syv Sæsoner antagelig færdig, og i Fortsættelse af den Gennemgang, Martensen sammen med hende havde foretaget af I. og H. Del i Efteraaret 1876, gik man i Begyndelsen af 1877 videre med III. Del (IIIA), hvoraf han skal have bifaldet meget, medens der dog var adskilligt, der ikke tiltalte ham 3). Manuskriptet giver ingen Holdepunkter for, hvad Martensen ønskede ændret; derimod ses det, at Krieger har foretaget en Del Rettelser, dog sikkert senere. Manuskriptet var jo ikke "vasket og rensat" af hans Haand inden Martensens Gennemgang deraf. Det kunde se ud, som om Krieger har tilbudt at renskrive ogsaa denne Del, men at Fru Heiberg har afslaaet det, bl. a. under Henvisning til Kriegers daarlige Øjne. 29. Januar 1877 skrev hun til ham 4): "De er rigtignok rørende god! Hvor troer De, at jeg tør have det paa min Samvittighed, at De skulde bruge Deres Øine til mine Smørier. Tak for Tanken og for Villien!"

Kriegers Gennemsyn af IIIA fandt antageligt Sted senere paa Aaret, og det maa være for dette Fru Heiberg takker i sin Billet til ham af 4. Oktober 1877 5). Selv har hun, vel i sin Optagethed med IV. Dels første Partier (hvorom senere), ladet Manuskriptet til III. Del ligge indtil Sommeren 1878. 25. Juni i dette Aar skriver hun fra Ladegaardsøen i Norge til Krieger 6): "Jeg har begyndt atter at gennemsee de Sæsoner, som Frk. Verdeline skal afskrive, naar jeg kommer hjem. Jeg er færdig med den første, og jeg synes virkelig ikke, at den er saa gal. Vil Vorherre holde sin Haand over Dem, saa at dette engang kan udkomme under Dem og ved Dem, saa vil jeg være rolig. Ak, hvilket Slid har De ikke alt haft hermed! Tak for Deres Udholdenhed og Godhed imod mig!" 5. Juli skriver hun igen 7): "At De i det første *-*-*-* 21 Brev 1) mener, at kun jeg selv kan rette og forbedre Værket, er ikke saa; det føler jeg stærkt og dybt. En Fremmed maa her træde til, ifald der skal komme Afrundethed i det Hele. Imidlertid sidder jeg nu her og filer, forkorter, udsletter over en lav Sko. Gid det inaa blive til det Keles Bedste. Jeg mærker dog, at det er godt, at sligt ligger hen nogen Tid, saa man kan see paa det med friske Øine." At det stadig er IIIA, der er Tale om, faar man Vished for i Brevet af 12. Juli, hvor hun skriver 2): "Jeg slider fremdeles med de 7 Sæsoner. Jeg skriver om og om, og naar jeg læser det Nye igjennem, synes mig tidt, at det Gamle var bedre. En tragisk Situation. Kortere bliver det; det er altid saameget. Om de Forandringer, De i Deres sidste Brev taler om, skal vi mundtlig tale sammen. Tak, for at De ikke længst er led og kjed af det Hele. De veed, jeg er et Anelses-Menneske. Undertiden er disse indtrufne, undertiden ikke. Saaledes har jeg en Fornemmelse af, at den fordreiede Abekat *Edvard* Brandes med Høedt ved sin Side udarbejder et Livsbillede af mig som Menneske og Skuespillerinde i Lighed med hans tidligere skruede Billeder af andre Kunstnere. Den Tanke, at en saadan Een tidligt eller seent kunde give Offentligheden et Vrængbillede af mig og Heiberg, gjør, at jeg bevarer min Udholdenhed til selv at fremstille mine Anskuelser og Oplysninger om hine Aar, uagtet jeg maa være forberedt paa, at man snarere vil tro Hr. Brandes end mig." At Brandes' og Høedts Samarbejde har ansporet hende til at fuldføre Værket, især hvad der vedrørte Teaterstriden, antydedes jo allerede i hendes Breve fra Foraaret 1875 3). 6. Juni 1880 skriver hun i Anledning af *Edvard* Brandes' Bog "Dansk Skuespilkunst" 4) fra København til Krieger 5): "For nogle Dage [siden] kom Martensen til mig for at udtale sin Harm over E. Brandes' "Uforskammed" i sin Omtale af Heiberg i Anledning af hans Bog.... Jeg har ikke læst den og agter ogsaa at opsætte Læsningen heraf, til Veiret bliver varmere og jeg koldere ligeover for denne Jødetamp, der dømmes alt efter Høedts Recept.... At en saadan Bedømmelse af Heiberg engang vilde komme tilorde, har jeg forud[set], og derfor ere de 7 Saison[er udførligt behandlede i] "Værket" 6)."

Frk. Verdelines Afskrift (IIIB), der ligesom Afskrifterne af de foregaaende Dele kun var en Renskrift med Rettelse af ortografiske og andre rent formelle Fejl, er øjensynligt blevet færdig omkring Maj 1879, idet hun 4. Maj 1879 7) *-*-*-* 22 tilbagesender en Pengeseddel til Fru Heiberg, da hun ikke vil modtage noget for det hende saa kære Arbejde. IIB blev efter ligesom de foregaaende Dele at være gennemset af Andræ og Hauch efter A. D. Jørgensens Redaktion Trykmanuskript. Inddelingen i Kapitler, et for hvert af de syv Teateraar, findes allerede i IIIA, enkelte Tilløb til en yderligere Inddeling har A. D. Jørgensen derimod ladet udgaa 1) med Undtagelse af Overskriften "Marienbad".

I det foran nævnte Brev af 4. Maj 1878 bad Frk. Verdeline om ogsaa at maatte renskrive Slutningen, naar Fru Heiberg var kommet til Ende med sit Skrift. Med "Slutningen" skal forstaaes IV. Del, som Fru Heiberg maa være begyndt paa i 1877, snart efter Afslutningen af de syv Sæsoner; indholdsmæssigt sluttede meget af det følgende sig nøje til det i III. Del behandlede Stof. Om Arbejdet skriver hun til Krieger fra Norge 13. Juli 1877 2): "Jeg maa dog fortælle Dem, at jeg atter har begyndt saa smaat at smøre op for atter til Vinter at slette det Opsmurte ud, ja, det er opmuntrende!!" Til Martensen udtrykker hun sig paa lignende Maade i Brev af 20. September s. A. 3): idet hun føjer til, at hun nu atter gennemlæser, hvad hun har skrevet om Sommeren, da hun "gjerne vilde rette Et og Andet forinden det viser sig for Deres Øine". De Afsnit, Fru Heiberg her tænker paa, er antageligt, hvad der svarer til III. Binds Side 9-76, vel især Kapitlet "Hr. Høedts nye Skole", til hvilket et Manuskript foreligger med Kriegers Paaskrift: 1877 4). For dette Kapitels Vedkommende maa der dog vistnok være Tale om 2. Redaktion, idet der findes Brudstykker af en ældre 1. Redaktion fra Midten af 1870'erne, som først var Led i Sæsonen 1854-55 5). 2. Redaktion indgik iøvrigt delvis i en 3. Redaktion, der, som det skønnes efter det violette Blæk, maa være skrevet i hvert Fald inden Udgangen af 1878. Efter disse af Fru Heiberg meget gennemrettede Redaktioner at dømmes, maa det da have voldt hende store Kvaler at skrive Høedt-kapitlet. Ogsaa Kapitlet "Lady Macbeth" er iflg. Blækket skrevet og af Fru Heiberg gennemrettet senest i 1878 6). De øvrige Partier af IV. Del bortset fra den foran omtalte Afhandling om Skuespilkunsten maa antages at være skrevet senere. Den indgaaende Omtale af "Maria Stuart" i Brevene til Krieger 25. og 27. Februar 1879 7) tyder paa, at Fru Heiberg da var i Lag med Kapitlet derom (S. 111-117). - I Sommeren 1879, d. 31. Juli, skriver hun til Bispinde Martensen fra Bygdø i Norge 8), at hun er beskæftiget med Tiden omkring Heibergs Død (svarende til S. 118-126). "Jeg bruger * * * * 23 netop den Stilhed og Ro, som jeg i Sommer her nyder, til at nedskrive denne Periode af mit Liv i mine "Erindringer", og alle Vegne træder Deres elskelige Billede mig her i Møde. Det er for Resten et svært og tungt Arbejde at fremkalde alt dette paa ny. Det slider og river mit Inderste op, saa det ikke er let atter at komme til nogenlunde Ro i Sindet. At det til næste Aar er 20 Aar siden, at De delte denne Smerte med mig, er mig næsten ubegribeligt, saa frisk, saa nær staar det hele for mig i dette Øieblik." Dagen efter, 1. August, skrev hun til Krieger 1): "Jeg selv sidder og beklikker det ene hvide smukke Ark Papiir efter det andet, hvilket skjærer mig i Hjertet, thi for det Meste sletter jeg atter ud om Tirsdagen, hvad jeg skrev om Mandagen, river det kasserede Ark istykker og kaster det i Papiirkurven, idet jeg beder det om Undskyldning for den Medfart, det har været underkastet. Dog, "dette er Verdens Gang, Mamselle", for den, der vil mere, end den formaaer, og har den urimelige Dristighed og endnu mere det spildte Haab at kunne lægge en Alen til sin Høide. Dog, det er ikke let at indskrive sig i det Maadeholdenheds-Selskab, der kræver Afholdenhed fra Pen og Blæk, naar man sidder ene med sine Grublerier og har begge disse Requisiteer ved Haanden. Altsaa, jeg skriver og skriver, hvad let tilsidst kan blive til Deres Byrde og Qval at finde ud af og rette. Dog paa dette Punkt har jeg jo længst bidt Hovedet af al Skam og ladet Dem freidig see ind i mit forkluddrede Værksted, vis paa, at De med overmenneskelig Taalmodighed atter vil trække alle de Søm ud, som jeg med qvindelig Letsindighed har hugget fast med uvant Haand. Lovet være Brama i al Evighed!!!"

Antageligt naaede Fru Heiberg endnu i Efteraaret 1879 til Afslutning af sit Manuskript til IV. Del i dennes oprindelige Skikkelse med, hvad hun da kaldte "Sidste Afsnit i disse mine Optegnelser", et Kapitel, der behandlede hendes syvaarige Virksomhed som Sceneinstruktice, Rejsen til Udlandet og de følgende Aars Begivenheder, 1879 indbefattet 2), altsaa til, hvad der svarer til III. Binds S. 201 nederst. Man maa antage, at det er dette Manuskript, Martensen gennemgik med Fru Heiberg i den nærmeste Tid efter 18. Oktober 1879 3), og maaske læste Andræ det i Sommeren 1880 4). - Først efter Afslutningen af Arbejdet med Bogen om Heibergs Forældre, der udkom i Efteraaret 1882, kan Fru Heiberg have taget fat paa Manuskriptets sidste Kapitler (svarende til S. 202-11). Paa Værkets sidste Sider omtales Biskop Martensens Død 3. Febr. 1884. Da Krieger paa Omslaget til Manuskriptets sidste Partier har skrevet "1874-1885", maa man antage, at Fru Heiberg i 1885 sluttede Manuskriptet for anden og sidste Gang. Naar A. D. Jørgensen dog paa IV. Bind af 1. Udgave som Slutningsaar for Erindringerne har sat 1882, * * * * 24 forklares det ved, at disse i Virkeligheden slutter med Skildringen af Fru Heibergs 70 Aars Fødselsdag, 22. November 1882.

Den overvejende Del af IVA (indtil III. Binds S. 201) blev afskrevet af Frk. Verdeline, antageligt i 1882, Resten af Anna Heiberg, vistnok i 1885; herved fremkom IVB, der efter Gennemsyn af Hauch og Redaktion af A. D. Jørgensen, som for at lette Oversigten delte de altfor omfattende Kapitler i mindre 1), blev Trykmanuskript.